

Inga BARTKIENĖ

Kauno kolegija

Kalbos vaidmuo Pierre Teilhard de Chardin evoliucijos teorijoje

Straipsnyje nagrinėjama, kaip kalba formuoja jėzuito, filosofo Pierre Teilhard de Chardin evoliucijos teorijos pamatus. Aptariama knygoje „Žmogaus fenomenas“ pristatyta teorija bei svarbiausios jos sąvokos. Išryškunami sunkumai, su kuriais susiduria autorius, siekdamas įtikinamai aprašyti pasaulio vystymosi idėją. Parodoma, kad pati kalba „priešinasi“ tam, ką nori pasakyti Teilhard de Chardin ir primeta savo metafiziką.

In the article foundations of evolutionary theory of a jesuit and a philosopher Pierre Teilhard de Chardin are analysed as formed by the use of language. The theory as well as its main concepts are shortly presented as given in “The Phenomenon of Man”. The struggles of Teilhard de Chardin met in the attempt to describe the idea of the world’s evolutionary development are emphasized. It is shown that language itself is “against” the author’s attempts and that it creates its own metaphysics.

Įvadas

Pierre Teilhard de Chardin pagrindiniame savo veikale „Žmogaus fenomenas“ („Le Phénomène humain“), pirmą kartą išleistame 1955 m., siekia pateikti „vientisą ir visapusišką žmogaus fenomeno vaizdą“¹. Šis vaizdas neišvengiamai susijęs su Teilhard matomu pasaulio vaizdu, kurio apžvalgą jis pradeda nuo pradžių pradžios ir pratęsia iki pabaigos. Galbūt nujausdamas įtaraus skaitytojo žvilgsnį į tekstą, turintį šitokių didelių užmojų, Teilhard dar pirmose pratarėse eilutėse patikina ir padrąsina šią knygą skaityti „išimtinai kaip mokslo darbą“². Vis dėlto skaitytojas, užuot nusiramines, kaip tik sunerimsta ir budėdamas ieško nemokslinių samprotavimų. Iš tikrųjų, nuo pat pradžių viena stipriausių kritikos bangų, skirtų „Žmogaus fenomenui“, buvo susijusi su šio kūrinio moksliskumo

¹ Pjeras Tejaras de Šardenas, *Žmogaus fenomenas*, iš prancūzų kalbos vertė Petras Račius (Vilnius: Mintis, 1995), 23.

² *Ibid.*, 21.

nagrinėjimu (galbūt greičiau – „nemokslinių“ elementų „demaskavimu“) ir bandymais nustatyti šio teksto žanrą.³ Teilhard teigia, kad jis siekia rasti ir parodyti empirinį dėsnį, o ne ontologinių ir priežastinių santykių sistemą: „nustatyti gamtoje patirties sekos grandinę, o ne „ontologinio“ priežastingumo sąryšį; kitaip sakant, matyti, o ne aiškinti, toks – neužmirškime to – vienintelis šio darbo tikslas.“⁴ Taigi pats autorius pabrėžtinai atsiskiria nuo metafizinių bandymų paaiškinti pasaulį ir siekia aprašyti jį tokį, kokį *mato*. O’Connell pastebi, kad *matymo* sąvoka Teilhard yra kartinė šiame moksliskai nusiteikusiame pasaulyje. Net ir kreipdamasis į mažiau moksliskai ar net anti-moksliskai nusiteikusių auditoriją, Teilhard pasiryžęs ir juos išmokyti *matyti*.⁵ Nepaisant jo pastangos tik pristatyti pasaulį tokį, koks jis gali būti pamatytas, metafizika nejučia įsibrauna prielaidų ir pasekmių pavidalu pro ten, kur lengviausia pasislėpti (jei nežinotume, kad priešas slepiasi ten, kur niekada neieškotum) – pati kalba suponuoja žaidimo taisykles. Ji kuria ir formuoja pasaulio suvokimą ir ontologiją. Šiame straipsnyje nesigilinama į diskusiją apie religijos, poezijos, mistikos ar metafizikos apraiškas Teilhard idėjose, nesistengiama nei apginti, nei sukritikuoti jo evoliucijos teorijos moksliskumo. Dėmesio centre atsiduria pačios kalbos suponuojamos ribos, išryškėjančios Teilhard idėjų šviesoje, sykiu ir kalboje atsiskleidžiantis neišvengiamas Teilhard teorijos metafiziškumas pačiai kalbai „pasiūlant“ tam tikrą ontologiją. Šio straipsnio tikslas ir yra atskleisti, kokiomis metafizinėmis prielaidomis remiasi Teilhard vartodamas pagrindines sąvokas, kokį pasaulio vaizdą formuoja jo kalba ir kokios to vaizdo ribos. Tikslą pasiekti tikimasi iškeliant šiuos uždavinius: išryškinti, kokias svarbiausias sąvokas Teilhard pasitelkia „Žmogaus fenomene“, analizuoti, kaip jis jas aprašo bei įvertinti kalbos ribotumą išsakant pagrindines idėjas.

Pagrindiniai Teilhard evoliucijos teorijos aspektai

„Žmogaus fenomenas“ – tai mėginimas ištaisyti nesėkmę, kurią Teilhard prikišo mokslui – nesugebėjimą aprašyti *viso* žmogaus fenomeno patenkinama „natūralia klasifikacija“. Verta atkreipti dėmesį į natūralios klasifikacijos siekį. Pierre Duhem padedamas Teilhard pastebi, kad mokslo siekinys yra veikiamas mūsų vidinio, logiškai nepaaiškinamo troškimo savo teiginius suvesti į logišką vienybę. Kuo remiantis galima pasitikėti šiuo vieningo mokslo troškimu? Teilhard pateikia išvadas atspindėdamas Duhem įžvalgą: „visa fiziko procedūra vedama „paprastumo instinkto“, kurio nepagrindžia „logika“, bet kuri turi estetinius pagrindus. Teorija siekia atrasti paprastesnius dėsnius ne tik dėl patogumo ir naudingumo – ji padaro juos gražius.“⁶ Duhem pastebi, kad teorijos grožis įtikina jos teisingumu: „estetikos jausmas yra ne vienintelis jausmas, kurį sukelia gerai išvystyta teorija.

³ Robert J. O’Connell, *Teilhard’s Vision of the Past – the Making of a Method* (New York: Fordham University Press, 1982), 1–3.

⁴ Tejaras De Šardenas, *Žmogaus fenomenas*, 59.

⁵ O’Connell, *Teilhard’s Vision of the Past*, 4.

⁶ Teilhard Pierre De Chardin, cit. O’Connell, *Teilhard’s Vision of the Past*, 19.

[Tokia teorija] tikina mus daugiau kuo: tikina matyti ją kaip *natūralią klasifikaciją*.⁷ Taigi „natūrali klasifikacija“ yra *įžvelgta* daiktų tvarka, sukelianti vienybės ir dermės *pojūtį*, kurį priimame kaip „natūralų“, atitinkantį realybę. Tokį Teilhard supratimą dera turėti galvoje toliau nagrinėjant jo bandymą moksliskai aprašyti žmogaus – netgi žmonijos – fenomeną.

Atsakymas į klausimą „kas yra žmogus?“ priklauso nuo disciplinos, kuri į jį atsako – tai Teilhard pasirodė kaip mokslo dėmesio verta problema. Siekdamas parodyti, kas yra žmogus ir koks jo vaizdas prieinamas stebėjimu (moksliniu būdu), Teilhard pradeda nuo to, ką empirinis mokslas laiko visa ko „statybine medžiaga“ – nuo materijos. Paminėdamas svarbiausias šios savybes – dauginumą, vienovę ir energiją, jis tuo pat metu išvardija svarbiausias savo teorijos sąvokas. Dauginumas suprantamas kaip smulkėjimas, gebėjimas skaidyti(s), vienovė – kaip elementų panašumas ir vienalytiškumas, leidžiantis jiems jungtis, energija yra lyg „sfera“, įgalinanti vienalytiškų elementų kolektyvinius ryšius ir gebėjimą sąveikauti. Ji, anot Teilhard, yra ta „paslaptinga tapatybė“, kuri „apglėbia ir sutvirtina“ dauginus vienalyčius elementus.⁸ Ši jungianti materijos savybė Teilhard teorijoje įgyja lemiamą vaidmenį. Remiantis smulkesnių ir stambesnių dalelių stebėjimu nurodoma, kad materija „bent jau nuo molekulės rutuliojasi kaupimo būdu vykstant vis didesniam sudėtingėjimui“⁹. Būtent šis „sudėtingėjimo dėsnis“ – tai, kad materialiosios dalelės yra „linkusios“ iš paprastų sudaryti sudėtingas, kitimas nuo atomų iki sudėtingų organizmų – yra vienas pagrindinių *evoliucijos* aspektų.

Kitas svarbus šio reiškinių aspektas, anot Teilhard, yra dvasinė tobulybė arba sąmonės centras – daiktų vidus. Norint logiškai paaiškinti viso kosmoso fenomeną, reikia atsižvelgti į vidinį daiktų aspektą lygiai kaip ir į išorinį.¹⁰ Svarbu, kad materija traktuojama kaip dviapė, turinti savo išorei tolygų vidų. Norėdamas išvengti „neįmanomo ir antimokslisko esmės dualizmo“, Teilhard siūlo priimti teiginį, jog „išorė“ atitinka tangentinę pamatinės energijos sudedamoji dalis, o „vidų“ – radialinę, stumianti elementus sudėtingėjimo ir koncentracijos linkme. Visa ši energija, kaip pamatinė ir primityviausia visatos „statybinė plyta“, yra psichinės prigimties.¹¹ Sustatęs tokius teorijos pagrindus, Teilhard toliau aprašo jauną žemę, dominuojamą „išorės“, padrikumo, išsiskaidymo ir jau pripildomą vis sudėtingėjančių dalelių – kristalų ir polimerų. Ribotame plote *vienijantis daugybei*, molekūlėms ir pačiai planetai užsisklendus savyje, taigi nebesant vietos plėstis tangentinei energijai, didėja radialinė – *vidus*. Pasiekus tam tikrą „kritinį lygį“, įvyksta kokybinis šuolis – ląstelių išsprogsta gyvybė, kuri toliau plečiasi ir dauginasi tangentinės energijos dėka. Panašia tangentinės-radialinės energijos dinamika aprašomas kokybinis šuolis gyvybės (biosferos) sluoksnyje – minties, taigi – žmogaus, gimimas.¹² Iš pažiūros nepastebimo, menko ir tylaus įvykio (reflektyvaus mąstymo atsiradimo) pasekmės didžiulės:

⁷ Pierre Duhem, cit. O'Connell, *Teilhard's Vision of the Past*, 19.

⁸ Tejaras de Šardenas, *Žmogaus fenomenas*, 39.

⁹ *Ibid.*, 48.

¹⁰ *Ibid.*, 54.

¹¹ *Ibid.*, 68.

¹² Žmogaus gimimas čia yra ne biologinės būtybės gimimas, bet reflektyvaus mąstymo atsiradimas jau gyvoje būtybėje.

Abstrakcija, logika, sąmoningas pasirinkimas ir išmonė, erdvės ir trukmės skaičiavimas, meilės rūpesčiai ir svajonės... Visa ši vidinio gyvenimo veikla – tai ne kas kita, kaip ką tik susidariusio ir į save išsikraunančio centro degimas¹³.

Teilhard teorijoje protas nėra vien tik žmogaus nuosavybė. Ta pati psichinė energija, kuri žmoguje pasireiškė kaip *žmogiškas* protas, reflektyvus mąstymas, esti visose gyvybės ir netgi *progyvybės* formose, tačiau pasireiškia skirtingais laipsniais, todėl nevienodai (žmogus tapo žmogumi dėl to būdo, kuriuo ši energija pasireiškė). Per geogenezę, biogenezę ir psichogenezę prie žmogaus – Teilhard konstatuoja aukštesnę pakopą – noogenezę arba dvasios atsiradimą ir išplėtojamą iki galutinio vienijančio Omega taško. Teigdamas, jog visą evoliuciją nešanti srovė yra psichinė energija (taigi sąmonė), evoliuciją Teilhard apibrėžia kaip sąmonės kilimą – jungimosi reiškinį.¹⁴ Kiekvieną evoliucijos pakopą plėtė, augino ir į aukštesnę kėlė jungimasis – atomų į molekules, molekulių į ląsteles, ląstelių į daugialąsčius organizmus ir jų simbiozė kylant į aukštesnę biologinę būseną. Evoliucija vyksta sąmonės augimo kryptimi, jungiantis ir sudėtingėjant materijai, todėl, anot mąstytojo, ir tolesnė evoliucija turi vykti ta pačia augančio sąmoningumo kryptimi, toliau *vienijantis*, dirbant vieningame *Žemės dvasios kūrime*¹⁵ iki Omega taško – kokybinio šuolio, antgyvybės, evoliucijos galutinio taško, arba, kitaip tariant – džiaugsmingos pasaulio pabaigos.

Mokslinė perspektyva ir kalba

Vienoje teorijoje aprašyti visas žmogiško patyrimo sritis, sujungti fiziką, biologiją, sociologiją, psichologiją, istoriją ir religiją yra rizikingas uždavinys. Paprastai, susidūrus su grynai moksliniu bandymu aprašyti visatą kaip vieningą sistemą, galima „ramiai gyventi toliau“, nes visiškai aišku, kad ne visos gyvenimo sritys bus įtrauktos į tyrimą ir teorija tiesiog negebės visko aprėpti.¹⁶ Teilhard teorijos atveju yra kitaip. Savo poziciją įvardydamas kaip mokslinę (taigi apibrėždamas ribas), jis aprėpia ir mokslinį, ir religinį pasakojimą.

Mokslinė perspektyva suponuoja dvi pamatines prielaidas, kurios mokslo raidoje nuo pat Descartes laikų užtikrino mokslų plitimą, o dėl jų teikiamų privalumų pašalino poreikį kvestionuoti už jų glūdinčią metafiziką. Tai prielaida, kad matematine kalba aprašant gamtos dėsnius garantuojamas žinių patikimumas, antroji prielaida – inercijos principas, teigiantis, kad judėjimo visatoje kiekis yra pastovus.¹⁷ Net jei šie teiginiai neatitinka objektyvios realybės, Wuchterl pastebi, kad pateisinimo jiems ieškoti nebereikėjo dėl nepaprastų mokslinio pažinimo pritaikymo galimybių. Tad nestebina Teilhard kaip sąmoningo mokslininko

¹³ Tejaras de Šardenas, *Žmogaus fenomenas*, 204.

¹⁴ *Ibid.*, 307.

¹⁵ *Ibid.*, 320.

¹⁶ Pavyzdžiui, jei fizikos atstovas aiškina visatą, esame ramūs, kad jis nesikėsina į mūsų svajones ar religines patirtis, nes jo visatos ribos sutampa su empirinio pažinimo ribomis, materialių kūnų sąveika yra vienintelis jo susidomėjimo objektas.

¹⁷ Wuchterl Kurt, *Religinis protas: analizė ir kritika*, iš vokiečių kalbos vertė Tomas Sodeika (Vilnius: Taura, 1994), 101–102.

teiginys „Taip sako mokslas, o aš tikiu mokslu“¹⁸. Išryškėja ir poreikis *tikėti* mokslu. Galima tik paminėti, kad viskas, kas laikoma moksliniu objektu, turi būti įterpiama į erdvėlaikio schemą: materialūs objektai, kuriuos aprašo gamtos dėsniai, yra erdvėlaikio kontinuume.

Siekiant išplėtoti mokslinę teoriją, vartojama mokslinė kalba. Toliau svarbu patyrinti, kokią vietą ji užima mokslo prielaidose, kaip formuoja pasaulio supratimą ir ypač – koki supratimą suponuoja ir kokias ribas nustato Teilhard vartojama kalba.

Teigiant, kad materialūs objektai, kaip ir psichiniai procesai bei komunikacijos fenomenai, priklauso erdvėlaikio kontinuumui, kalbos plotmėje šis ryšys reikalauja įmanomos kalbinės referencijos – „kalbinių išraiškų ryšio su erdvėlaikyje pateiktais objektais“¹⁹. Kitaip tariant, pretenduojant pasakyti ką nors apie realybę reikia manyti, kad kalba atitinka objektus, į kuriuos nurodo. Žinoma, šitokios sampratos neadekvatumas išryškėjo kalbos filosofijoje. Tuo metu, kai gyveno Teilhard, mokslininkai jau abejojo, ar besikeičiančios mokslo teorijos atspindi objektyvią realybę. Ankstyva Teilhard pažintis su Duhem mokslo filosofija leido išvengti naivaus požiūrio į santykį tarp „konkrečių faktų“ ir mokslinės teorijos. Apie tai liudija 1904 m. parašyta esė, kurioje Teilhard pritaria ir pratęsia Duhem teiginius apie tai, kad mokslas neturi apsimesti filosofija aiškindamas „priežastis“, „realybę“ ir „prigimtį“, bet tiria „reiškinius“. Abu jie teigė, kad net ir bendrieji dėsniai visada lieka fenomenų lygmenyje ir sutvarko tai, kaip mūsų stebiniai „pasirodo“.²⁰ „Žmogaus fenomeną“ Teilhard primygtinai laiko moksliniu veikalu, moksliskumą suprasdamas kaip „fenomenalistinį požiūrį“²¹. Vis dėlto, nepaisant siekio parodyti tik tai, kas „pasireiškia“, tai, ką „mato“ pats autorius, jo rodymas priklauso ne tik nuo to, kas laikoma moksliska, bet ir nuo kalbos, kurią jis yra priverstas vartoti. Pamėginsime aptarti, kaip „sukonstruotos“ pagrindinės „Žmogaus fenomene“ vartojamos sąvokos.

Pirmiausia aptarsime sąvoką, kuri Teilhard evoliucijos teorijoje esti kaip pamatinė ir formuoja jos ontologiją. Ši sąvoka aptinkama trijų pradžioje minėtų materijos savybių (daugingumas, vienovė, energija) aprašyme ir nurodo procesą, kuriuo realizuojamas „sudėtingėjimo dėsnis“ – tai jungimas arba vienijimas.

Knygoje „Žmogaus fenomenas“ *vienijimo* sąvoka neaiškinama jokia ontologija, tik apibūdinama empiriniais stebėjimais. Tačiau jos vartojimo „aplinkybes“, taigi – ontologiją, galime bandyti paaiškinti remdamiesi kitais, teologiniais Teilhard veikalais. Pasak Carol Jean Vale, Teilhard pradeda ne nuo pasaulio, bet nuo Dievo, ir tik iš šios perspektyvos žvelgia į Dievo ir pasaulio santykį.²² XIX a. išplitusi evoliucijos teorija metė iššūkį senajai metafizikai, kuri būtų (*esse*) laikė pirmine. Šitai ji palaikė statiškų objektų, apie kuriuos galima kalbėti statiškais sąvokomis, vaizdinį. Evoliucijos akivaizdoje, kiekvieną akimirką kintančiame, judančiame, dinamiškame pasaulyje, pasak Teilhard, senoji būties metafizika nebetinka. Tad savo teoriją jis konstruoja vienijimo (*unire*) sąvokų pagrindu.²³ Iš tiesų, perkėlimas nuo *buvimo* pirmumo pabrėžimo prie ontogenetiško *tapsmo* „Žmogaus

¹⁸ Tejaras de Šardenas, *Žmogaus fenomenas*, 52.

¹⁹ Wuchterl, *Religinis protas*, 258.

²⁰ O'Connell, *Teilhard's Vision of the Past*, 15.

²¹ Tejaras de Šardenas, *Žmogaus fenomenas*, 59.

²² Carol Jean Vale, „Teilhard de Chardin: Ontogenesis vs. Ontology“, *Theological Studies* 53 (2) (1992), 324.

²³ *Ibid.*, 317, 324.

fenomene“ yra gan aiškus. Evoliucionuojančio pasaulio vaizdas – tai besikuriantis, tampantis, augantis ir atsirandantis buvimas, Teilhard dar vadinamas „kylančia sąmone“. Molekulė atsiranda tik vienijantis atomams, taigi vienijimas yra anksčiau buvimas. Vienijimas reikalingas, kad kas nors būtų. Ir vis dėlto negalima visiškai atskirti *esse* ir *unire* ar priimti tik vieną iš jų. Pasak Teilhard, buvimas ir vienijimas turėtų būti suprantami kaip sudarantys natūralią porą. Tai dvi vienodai pirmapradiškos ir neredukuojamos sąlygos, kurios yra ontologiškai neatskiriamos – *esse* ir *unire* yra lyg dvi tos pačios monetos pusės.²⁴ Buvimo ir vienijimo santykis yra pati „Žmogaus fenomeno“ šerdis: „būti pilniau, vadinasi, vis labiau vienyti – tokia šio veikalo santrauka ir išvada“.²⁵ Taigi evoliucijos teorijoje vienijimas, galutinį pavidalą pasiekiantis Omega taške, yra pamatinė sąvoka, nurodanti į nuolatinį tapimą, neišlaikanti jokio stabilaus objekto.

Verta atkreipti dėmesį į tai, kad siekiant pakankamai įtaigiai aprašyti buvimą ir vienijimą sąsają Teilhard nepakanka vien šių terminų vartojimo. Aiškindamas *esse* ir *unire* santykį jis pateikia empirinių pavyzdžių: primenamos fizikinės porinių dalių sąvokos *masė-greitis*, „elektra-magnetizmas“ (jie vienas nuo kito priklausomi ir vienas negali būti analizuojamas be kito). Šioje šviesoje matyti, kad statiškų sąvokų kalba, nurodanti tam tikrus *esančius* objektus, geriausiu atveju tinka aprašyti *esse* metafizikos grindžiamą pasaulio vaizdą, bet ne tampantį ir kintantį pasaulį. Ta pati kalba (galbūt vien todėl, kad jos pamatą sudaro daiktavardžiai) neleidžia adekvačiai (vaizduotei) išreikšti ir *esse-unire* kaip vieno reiškinių, bet pateikia mums dvi sąvokas. Norėdami jas suvienyti, esame priversti pasitelkti aiškinimą ir pavyzdžius. Pažvelkime į keletą kitų svarbių sąvokų, kuriomis remiasi „Žmogaus fenomene“ aprašyta teorija.

Galima paklausti, kas yra gamtos dėsnis (pavyzdžiui, sudėtingėjimo dėsnis²⁶) ir kuo remiantis nuolat besikuriančiame, evoliucionuojančiame pasaulyje galima teigti egzistuojant *pastovų* dėsnį? Erdvėlaikio kontinuumas, įsivaizduojamas kaip nusidriekiantis į praeitį ir į ateitį bei leidžiantis „patalpinti“ tam tikrose jo „vietose“ įvairius objektus (šiuo atveju, gyvybės rūšis), reikalauja jį laikyti nekintama, pastovia forma, kurios bet kurią tašką galime „sudabartinti“, nutiesti iki jo išmatuojamus atstumus ir nupiešti gražius paveikslėlius (Pav. 1 ir 2).

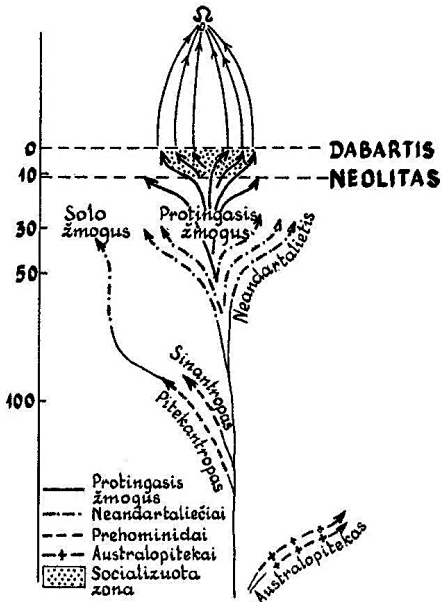
Statiško, neevoliucionuojančio erdvėlaikio sąvoka yra pasitelkiama norint pasaulį nupasakoti kaip besikeičiantį ir evoliucionuojantį procesą, augantį ir progresuojantį link savo galutinio taško. Žinoma, negalėtume sakyti, kad šitokia statiška sąvoka yra būtina – galima mąstyti ir kintantį erdvėlaikį,²⁷ kuris turėtų koreguoti ramią ir tolygią laiko tėkmę

²⁴ Pierre Teilhard de Chardin, cit. Vale, „Teilhard de Chardin“, 325.

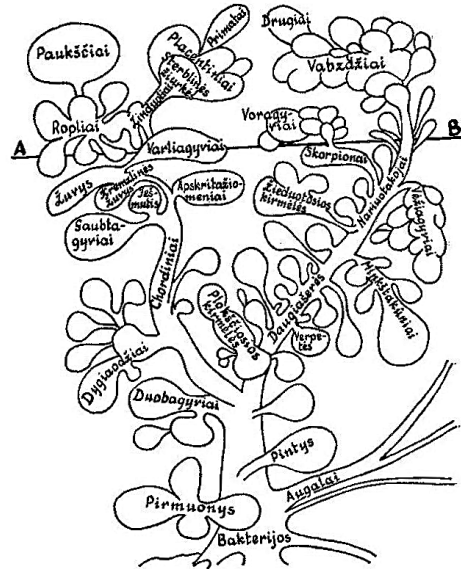
²⁵ Tejaras de Šardenas, *Žmogaus fenomenas*, 24.

²⁶ Ibid., 47.

²⁷ Vis greičiau besiplečiančios visatos prielaidą daro šiuolaikiniai mokslininkai. Jie pasitelkia įvairias teorijas norėdami paaiškinti fizikinio erdvėlaikio struktūrą, kuri įvardijama ir kaip nelinejinė. Žr.: Minkevich Albert, „Limiting Energy Density and a Regular Accelerating Universe in Riemann-Cartan Spacetime“, *JETP Letters* 94 (12) (2012), 831, 835, doi: 10.1134/S0021364011240052; Kishor Adhav ir Abhijit Bansod, Hanumant Ajmire, „Early Decelerating & Late Time Accelerating Anisotropic Cosmological Models With Dynamical EoS Parameter“, *Astrophysics & Space Science* 345 (2) (2013), 405, doi: 10.1007/s10509-013-1399-0; Kumar Suresh, „Some FRW Models of Accelerating Universe with Dark Energy“, *Astrophysics & Space Science* 332 (2) (2011), 453–454, doi: 10.1007/s10509-010-0540-6P; Yadav Anil K. ir Srivastava Sudhir K., „Accelerating

Pav. 1. Schema, vaizduojanti žmonių sluoksnių raidą (Tejaras de Šardenas. *Žmogaus fenomenas*. Vilnius: Mintis. 1995. 239)

Pav. 2. Gyvybės medis. (Ibid. 165)

suponuojančias schemas. Vis dėlto, senųjų schemų naudojimas mokykliniuose vadovėliuose patvirtina, kad kalba, raštas ir vizualinės priemonės yra netinkama terpė perteikti nenutrūkstamai kintančio pasaulio išvalgą. Poreikis užrašyti ir pavaizduoti sustiprina erdvėlaikio kaip pastovios, nuolat esančios formos, išpūdį. Ši daiktiška konstrukcija tampa terpe, leidžiančia mąstyti kintančio „turinio“ vyksmą. Akimirka, kai nubrėžiama laiką vaizduojanti ašis, buvimas atskiriamas nuo vienijimo, gyva ir patiriama laiko tėkmė „sustabdoma“ lyg fotografijoje ir galimu mąstyti tampa „sudėtingėjimo dėsnis“.

Kita problemiška ir Teilhard svarbi sąvoka yra *vidus* arba *sąmonė* (jos sinonimas – *spontaniškumas*) ir – priešinga jai – *išorė*. Vidus-išorė ar dvasinė tobulybė (sąmonės centras) ir materialioji sintezė (sudėtingumas), vėlgi, pasak Teilhard, yra „pora“ – „du tarpusavyje susiję to paties reiškinio aspektai arba dalys“.²⁸ Dvasinės energijos ir „materialiojo statinio“ priešprieša bei poreikis suderinti šiuos žmogiškojo gyvenimo aspektus pačiam Teilhard iškyla kaip sunki užduotis. Jis rašo:

Viena vertus, objektyvi psichinių pastangų ir psichinio darbo realybė yra taip gerai nustatyta, kad ja remiasi visa etika. Kita vertus, šios vidinės galios prigimtis yra tokia neapčiuopiama, jog šalia jos galėjo iškilti visa mechanika²⁹.

Universe with Binary Mixture of Dark Energy and Perfect Fluid in LRS Bianchi – V Space-Time“, *International Journal of Theoretical Physics* 54 (7) (2015), 2175, doi: 10.1007/s10773-014-2435-8.

²⁸ Tejaras de Šardenas, *Žmogaus fenomenas*, 63.

²⁹ Ibid., 64.

Visais šiais atvejais Teilhard tenka nemažai vargti, kad kalbiniu būdu įvardytų savo įžvalgas. Galima numanyti, kad pavyzdžių iš fizikos jis pateikia ne vien dėl literatūrinio praturtinimo, bet dėl tikro poreikio padėti skaitytojo vaizduotei:

Mes puikiai jaučiame, kad konkrečiais mūsų veiksmais reiškiasi dvi priešingos jėgos. Variklis veikia. Bet mes neįstengiame perprasti veikimo, kuris atrodo prieštaringas. Sprendžiant dvasinės energijos problemą labiausiai erzina mūsų protą lyg smaila rakštis nemalonus nuolatinis mūsų pojūtis, kad savo veikla esame priklausomi ir kartu nepriklausomi nuo materijos jėgų³⁰.

Galiausiai Teilhard pasiūlo visą energiją laikyti psichinės prigimties, o jos „vidinį“ ar „išorinį“ reiškiamąsi – jos „radialine“ ir „tangentine“ išraiška.³¹ Tokiu būdu pasireiškia kalbos neadekvatumas tam, kas norima pasakyti: sakoma „vidus“, tačiau šitokio atskiro objekto nėra, norint susieti „vidų“ ir „išorę“ viename reiškinyje, tenka tiesiog įkalbinėti savo sustabarėjusią vaizduotę. Negana to, įkalbinėjama vartojant tą pačią kalbą, dėl kurios šis sustabarėjimas įvyko. Panašu, kad pretenduoti į adekvatų realybės aprašymą yra neįmanoma: aprašant ją objektyviomis sąvokomis, neaprepiama objektyvavimui nepasiduodanti tikrovės pusė, tačiau kito būdo kalbėti neturime. Kas lieka po tokios išvados?

Norėtusi pastebėti, kad Teilhard savo mokslinę teoriją pristato toli gražu ne vien neutralia moksline kalba. Jo teorija – ne vien akivaizdūs faktai ir empiriniai duomenys, iš kurių kyla vienareikšmės išvados, bet, kaip jis pats pripažįsta, tai yra ir tiesiog gražus pasakojimas:

neapsirikite dėl to, kad mano rodomo filmo kadrai yra tikroviški. Bandydamas pavaizduoti pasaulį prieš atsirandant jame gyvybei [...] aš neužmirštu, kad įsivaizduoti žmogų kaip stebėtoją fazių, buvusių prieš atsirandant žemėje kokiai nors minčiai, reikštų kosminę prieštarą. Neketinu jų aprašinėti tokių, kokios jos buvo iš tikrųjų, bet aprašysiu tokias, kokias mes turėtume jas įsivaizduoti, kad pasaulis mums būtų tikras šių akimirka: taigi vaizduoju praeitį ne pačią savaime, o tokią, kokia ji atrodo stebėtojui [...]. Tai patikimas ir kuklus metodas, bet [...] pakankamas, kad sužadintų nuostabiai simetriškas ateities vizijas³².

Kokią vertę gali turėti gražus pasakojimas? Jame netrūksta neargumentuoto įtikinėjimo (jei tokių teiginių kaip „nematau kito būdo tai įsivaizduoti“ nelaikysime argumentais), emocionalumo (šių teorijų galima skaityti lyg jaudinančią istoriją), be to, prireikė nemažai drąsos ir kūrybingumo ją parašyti. Žinoma, kaip parodė Thomas Kuhn, šie bruožai nedaro kūrinio mažiau mokslišku. Vis dėlto tai yra pasakojimas, literatūra, kuri į tiesą pretenduoja su tam tikru kuklumu.³³ Jei prisimintume William James teiginį, kad „tiesos privalo turėti praktinius padarinius“³⁴, galėtume šiek tiek atsitraukti nuo

³⁰ Tejaras de Šardenas, *Žmogaus fenomenas*, 66.

³¹ *Ibid.*, 68.

³² *Ibid.*, 29.

³³ „Žinoma, [...] mano čia dėstomos pažiūros yra bandomojo ir asmeninio pobūdžio.“ (*Ibid.*, 30).

³⁴ William James, cit. Saulenė Pučiliauskaitė, „Mažoji filosofija, arba filosofija kaip literatūra“, *Darbai ir dienos*

Teilhard teksto, kad apie jį galėtume pasakyti daugiau. Saulenė Pučiliauskaitė pastebi (tikėtina, kad Teilhard jai pritartų), jog „praktiniai padariniai“ gali būti ne tik materialūs, bet ir psichologinio ar dvasinio pobūdžio,³⁵ net (o šiuo atveju, ypač) jei kalbame apie mokslinę teoriją. Tik ar Teilhard teorijoje turime ieškoti padarinių? Žinoma, ne. Padariniai aptinkami tik „už teksto“ – ir netgi ne kituose tekstuose, o gyvenime. Teilhard galėtume priskirti tam būreliui mąstytojų, kurie siekdami vienintelės, objektyvios Tiesos (adekvataus Tikrovės paveikslu) perteikia ir supratimą, kad ji nėra taip paprastai objektyviai aprašoma. Kartais ši išvalga išryškėja kaip paties filosofo mokslinis budrumas to, kas pasirodo, atžvilgiu (kuklumas aprašant *tik* tai, kas pasirodo, kas išskyla kaip tikėtinas, mums priimtinas dalykas). Mokslškumas, šiuo atveju, sutampa su gebėjimu pripažinti savo pasakojimo ribas. Vis dėlto, tikrovės neapčiuopiamumas yra dar labiau „čia pat“ kai susiduriame su nuolatinėmis Teilhard pastangomis kalbiškai išreikšti svarbiausias savo pasakojimo sąvokas.

„Žmogaus fenomeną“ galime pagrįstai vertinti kaip kūrybą. Ludwig Wittgenstein teigia, kad kūrinių vertė priklauso nuo asmens, kuris jį parašė: „Kūrinių didumas arba mažumas priklauso nuo to, kur stovi tas, kuris tai padarė“³⁶. Jei patys nemanome aukštai stovį, žinoma, nebandysime įvertinti, kur stovėjo jis – nors, anot Teilhard, visi dabar stovime „ant iškilios viršūnės, kur mus iškėlė evoliucija“³⁷. Tad jei visi stovime panašioje vietoje, kodėl žmonių kūryba tokio skirtingo „lygio“, sakytume? Atrodo, kalbos žaidimo kūrimas, tikrovės „perrašymas“ turi dar vieną sąlygą: „kad perrašymas būtų *tikrovės* perrašymas, reikalingas *tikras* (realus) santykis su tikrove. [...] Kalbos vartojimas turi kilti iš tikrovės matymo.“³⁸ Beldžia skaitytojui pačiam žiūrėti, ar šioje Teilhard filosofinėje, teologinėje, mokslinėje ir poetinėje literatūroje ko nors esama.

Išvados ir komentarai

Galime daryti išvadą, kad „Žmogaus fenomene“ pristatyta evoliucijos teorija neišvengiamai remiasi metafizinėmis prielaidomis, kurias suponuoja mokslinė nuostata bei kad ne mažiau svarbi yra pati kalba, kurią mokslininkas yra priverstas vartoti. Teilhard, norėdamas aprėpti visą žmogiškąjį fenomeną³⁹, tačiau žvelgdamas per mokslinio mąstymo prizmę ir vartodamas kalbą, neišvengiamai neišreiškia tų žmogiškosios realybės turinių, apie kuriuos neįmanoma kalbėti objektyvuojančia kalba. Kalba yra terpė, tik kurioje ir galėjo atsirasti tokio pobūdžio evoliucijos teorija. Kalba padaro galimą mąstymą apie tai, kas buvo, kas yra ir kas bus bei susieja išvalgas vientisoje teorijoje. Mintis, mąstymas ir sąmonė yra ir tai, kas sudaro Teilhard evoliucijos teorijos pagrindą, ir tai, kas yra šios

41 (2005), 69.

³⁵ Pučiliauskaitė, „Mažoji filosofija“, 69.

³⁶ Ludwig Wittgenstein, cit. Pučiliauskaitė, „Mažoji filosofija“, 70.

³⁷ Tejaras de Šardenas, *Žmogaus fenomenas*, 30.

³⁸ Pučiliauskaitė, „Mažoji filosofija“, 74.

³⁹ Būtent šitaip, anot kai kurių autorių, turėtų būti verčiamas „Le Phénomène humain“ (ang. „Human Phenomenon“, o ne „Phenomenon of Man“).

teorijos galimybės sąlyga. Tokia teorija įmanoma tik vartojant mūsų kalbą, kurios pagrindas yra daiktavardis. Tai substancinė, tapatybę išlaikanti kalba. Ji riboja mąstymą apsunkindama kitokio suvokimo išraišką. Ši apribojimą nesunku išvengti apmąstant Teilhard evoliucijos teoriją: pastebimi sunkumai kalbant apie nuolatinį kitimą, materiją-dvasią, tangentinę-radialinę energiją, vidų-išorę, nuolat kintančią visatą ir tuo pat metu remiantis tokiais pastoviais dėmenimis kaip erdvėlaikio kontinuumas, dėsnis ar sąmonė.

Prieiname prie išvados, kad Teilhard pasakojimas apie evoliuciją lieka aktualus ir vertingas net ir atsisakius požiūrio, kad egzistuoja vienareikšmis ryšys tarp žodžių ir jų nurodomų objektų ar tik tokia tiesa, kurią galima atrasti ir išreikšti kalba, suvokiant, kad kalba – tai prizmė, kuri ne tik leidžia mąstyti ir išreikšti mąstymą, bet ir jį riboja. Teilhard pastangos keisti mokslinio mąstymo paradigmą sukūrė naują kalbos žaidimų lauką, kuris tebėra gyvybingas ir gamtos, ir humanitarinių mokslų bei teologijos srityse.

P. S. Apie Pradžią ir Pabaigą, Alfa ir Omega. Turint omenyje, kad Jėzus iš Nazareto – iš kasdienybės ir objektyviai aprašomos buities – yra Kristus, Neregimojo Dievo ikona ir Tėvo veidas, kurio žvilgsnio neįmanoma pamatyti kaip objekto, galima siūlyti mintį, kad Teilhard bandoma aprašyti mūsų Tikrovė taip pat nėra patiriama vien objektyviai ar vien ne-objektyviai. Gamtos mokslų sureikšminimas iškreipia tikrovės aprašymą, jei pateikiamas ją kaip vien ir ištisai objektyvią, įrodomą, pademonstruojamą; tačiau per didelis susižavėjimas neišsakomybe, tuštuma ir nežinomybe veda prie postulavimo, kad Tiesa negali būti pažįstama ir atrandama kaip „vienintelė ir tikroji“. Šitaip neva kovojama su redukuojančiu objektyvavimu. Vis dėlto, nuojauta leidžia manyti, kad išsižadėjimas yra įmanomas: neigiant tam tikrą objektyvumą, paneigiamas ir taip trokštamasis ne-objektyvusis neišsakomumas. Teilhard de Chardin pasakojimas leidžia apčiuopti neobjektyvuojamos, „tekančios“ tikrovės išvalgos ir objektyvių sąvokų grumtynes.

LITERATŪROS IR ŠALTINIŲ SĄRAŠAS

1. Adhav, Kishor Shankarrao, Bansod, Abhijit ir Ajmire, Hanumant, „Early Decelerating & Late Time Accelerating Anisotropic Cosmological Models With Dynamical EoS Parameter“. *Astrophysics & Space Science* 345 (2) (2013): 405–413, doi: 10.1007/s10509-013-1399-0.
2. De Šardenas, Pjeras Tejaras. *Žmogaus fenomenas*. Iš prancūzų kalbos vertė Petras Račius. Vilnius: Mintis, 1995.
3. Yadav Anil Kumar ir Srivastava Sudhir Kumar, „Accelerating Universe with Binary Mixture of Dark Energy and Perfect Fluid in LRS Bianchi – V Space-Time“. *International Journal of Theoretical Physics* 54 (7) (2015): 2175–2184, doi: 10.1007/s10773-014-2435-8.
4. Kumar, Suresh, „Some FRW Models of Accelerating Universe with Dark Energy“. *Astrophysics & Space Science* 332 (2) (2011): 449–454, doi: 10.1007/s10509-010-0540-6.
5. Minkevich Albert. „Limiting Energy Density and a Regular Accelerating Universe in Riemann-Cartan Spacetime“. *JETP Letters* 94 (12) (2012): 831–836, doi: 10.1134/S0021364011240052.
6. O’Connell, Robert J. *Teilhard’s Vision of the Past – the Making of a Method*. New York: Fordham University Press, 1982.
7. Pučiliauskaitė, Saulenė, „Mažoji filosofija, arba filosofija kaip literatūra“. *Darbai ir dienos* 41 (2005): 67–79.

8. Vale, Carol Jean, „Teilhard de Chardin: Ontogenesis vs. Ontology“. *Theological Studies* 53 (2) (1992): 313–338.
9. Wuchterl, Kurt. *Religinis protas: analizė ir kritika*. Iš vokiečių kalbos vertė Tomas Sodeika. Vilnius: Taura, 1994.

Gauta: 2017 06 30

Parengta spaudai: 2017 11 25

Inga BARTKIENĖ

THE ROLE OF LANGUAGE IN PIERRE TEILHARD DE CHARDIN'S THEORY OF EVOLUTION

S u m m a r y

Pierre Teilhard de Chardin presents a consistent theory of a human being which is introduced together with the idea of evolutionary development of Earth. His story encompasses all spheres of human life (biological, psychical, spiritual) viewed from both scientific and religious perspectives. His theory is presented as a scientific attempt to show what can be seen and not as a metaphysical idea about ontological status of the world and its reasons or an apology to Christianity. This article suggests that the language itself gives an ontology despite Teilhard de Chardin's attempts to avoid it. Moreover, the need to use language restricts the expression of his main ideas. The aim of this article is to show what metaphysical premises are in the background due to language Teilhard de Chardin uses and what image of the world is formed. The aim is achieved by investigating main concepts in "The Phenomenon of Man", analysing their description and evaluating limitations of language posed for the main ideas. It can be observed that the main concepts Teilhard de Chardin uses in order to express his observations about the development of the world, such as unification, interior or evolution, point to the idea of an ever changing world which is nothing like a stable object. Nevertheless, this image (perhaps due to the fact that it has to be an image) is told using concepts providing a very stable frame of the story, such as a space-time continuum or the principle of complexity. Therefore his evolutionary theory is "forced" to base itself on metaphysical background given by the scientific attitude and language itself, which provides images of such stable concepts. Language becomes a tool to overcoming obstacles created by the language itself.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: kalba, tikrovė, objektyvumas, tiesa.

KEY WORDS: language, reality, objectivity, truth.

Inga BARTKIENĖ – lektorė, daktarė Kauno kolegijoje. Pramonės pr. 20, Kaunas, LT-50468, Lietuva. El. paštas: ruukorashtas@gmail.com.

Inga BARTKIENĖ – lector, doctor (PhD) at Kaunas College. Pramonės pr. 20, LT-50468, Kaunas, Lithuania. E-mail: ruukorashtas@gmail.com.